

Евразийский юридический журнал. — № 10 (89). — 2015. — Режим доступа : http://www.eurasialaw.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=7914:2015-12-23-06-15-34&catid=183:2010-12-13-11-46-22.

7. Антонов М.В. Современная теории права во Франции: реалистический подход к праву в концепции Мишеля Тропера и спор о неореализме в толковании / М.В. Антонов // Российский ежегодник теории права, 2011. — 2012. — № 4. — С. 321-345.

8. Саміло Г.О. «Мусульманське право» та «право мусульманських країн»: питання співвідношення понять» / Г.О. Саміло // Порівняльно-аналітичне право. — № 5. — 2014. — С. 40-42.

9. Ijtihad. Islamic law [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.britannica.com/topic/ijtihad>.

10. Ijtihad [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://en.wikipedia.org/wiki/Ijtihad>.

11. Элон М. Еврейское право. Часть первая / Менахем Элон. — Иерусалим: Амана, 1989. — 333 с.

УДК 340.155 (343.8)

В'ЯЗНИЧНА СИСТЕМА ФРАНЦІЇ: ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН PRISON SYSTEM OF FRANCE: PERIODS OF FORMATION AND CURRENT STATUS

Сокальська О.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри загальноправових дисциплін
Інституту кримінально-виконавчої служби*

Лука Д.С.,

*слухач магістратури юридичного факультету
Інституту кримінально-виконавчої служби*

У статті розглянуто історичний розвиток в'язничної системи Франції. Досліджено та охарактеризовано етапи її становлення. Визначено правові засади функціонування установ виконання покарань на сучасному етапі.

Ключові слова: в'язнична система, Франція, тюремне ув'язнення, арештні будинки, центральні й департаментські тюрми.

В статье исследованы проблемы формирования тюремной системы Франции. Дана характеристика этапов ее развития. Определены правовые основы функционирования учреждений исполнения наказаний на современном этапе.

Ключевые слова: тюремная система, Франция, тюремное заключение, арестные дома, центральные и департаментские тюрьмы.

In the article it is considered historical development of prison system of France. The author has studied and characterized its establishing stages. The legal principles of correctional institutions operating at present have been defined.

Key words: prison system, France, imprisonment, detention homes, central and departmental prison

Постановка проблеми. На сучасному етапі формування української держави набули особливого значення питання вдосконалення вітчизняної пенітенціарної системи відповідно до світових вимог. Це актуалізується загальними інтеграційними процесами, гуманізацією системи здійснення покарань й зумовлює необхідність звернення до досвіду зарубіжних країн, в'язничні системи яких еволюціонували починаючи з кінця XVIII ст. Їх особливості та відмінності багато в чому пояснюються історичними витоками, без вивчення яких неможливо зрозуміти проблеми в сфері виконання покарань, що існують на сучасному етапі, та майбутні перспективи.

Метою даної статті є визначення та характеристика основних етапів розвитку в'язничної системи Франції, а також правових та організаційних засад функціонування установ виконання покарань у вигляді позбавлення волі на сучасному етапі.

Стан дослідження. Актуальність даної проблеми зумовлена не лише пенітенціарною рефор-

мою, що триває в Україні, але й браком спеціальних досліджень в'язничних систем зарубіжних країн. У навчальному посібнику «Порівняльне кримінально-виконавче право» розглянуто лише окремі види покарань за французьким кримінальним законодавством [2], у підручниках з кримінально-виконавчого права французька пенітенціарна система згадується побічно. Натомість історіографія проблеми формування в'язничної системи у XIX – на початку XX ст. представлена значною кількістю робіт, зокрема М. Фуко [1], М. Галкіна-Враського [3], М. Гернета [4], Д. Дріля [5], М. Зарудного [6], Н. Ламанського [7], П. Ткачова [8] та ін. Історія розвитку системи виконання покарань частково розглянута в статті радянського вченого Ю. Калініна [9]. Автор, аналізуючи пенітенціарну систему Франції 70-х років XX ст., оцінює її здобутки досить критично, особливо щодо ресоціалізації засуджених та «гуманізації» процесу відбування покарання в капіталістичних країнах. Базуючись здебільшого

на дослідженнях радянського періоду, розглядав тюремну систему Франції й М. Л. Греков [10]. Однак впродовж останніх десятиліть вона стрімко й докорінно змінювалася, тому особливий інтерес становлять праці сучасних дослідників, зокрема Ю. Де Суремін (De Surremain Hugue) [11], А. Менших [12], І. Слепцова [13], П. Тепляшина [14] та ін. Розглядаючи історіографію питання, не можна оминути увагою художньо-публіцистичні твори, що є цінним джерелом для розуміння фактичного стану справ у місцях ув'язнення. Це й автобіографічний роман Жана Жене «Диво троянди» (1946 р.), у якому йдеться про долю підлітків у центральних тюрмах та колоніях для неповнолітніх, і щоденник головного лікаря паризької тюрми Санте В. Вассер (2000 р.), що сколихнув громадськість та урядові кола Франції, відкривши очі на жахливі умови утримання засуджених [15]. Після чого було ініційовано проведення низки реформ у сфері виконання покарань. Також нами було використано матеріали офіційного сайту Дирекції пенітенціарної адміністрації Міністерства юстиції Франції [16] та звіт експертів Центру з питань вивчення злочинності та правосуддя [17].

Виклад основного матеріалу. Стосовно розвитку французької в'язничної системи, то для її характеристики найбільше підходить теза М. Фуко, що тюремна «реформа» – ровесниця тюрми: вона постає свого роду як програма тюрми. Дійсно, починаючи з 1791 р. уряд кожні 20–30 років намагався провести ті чи інші реформи з метою удосконалення процедури виконання покарань.

Питання тюремних перетворень постали у Франції у кінці XVIII ст. відразу після буржуазної революції. Ідеологічним підґрунтям стали праці французьких філософів-просвітителів (Гольбах, Дідро, Бріссо де Варвіля), громадських та політичних діячів (Ж. П. Марата, Мірабо та ін.), які виступали за заміну смертної кари тюремним ув'язненням, гідні умови утримання, виправну складову покарання, гарантії особистої свободи обвинувачених та їх окреме утримання.

1791 року було ухвалено новий Кримінальний кодекс, у якому позбавлення волі переважало серед санкцій. До видів позбавлення волі належали: каторжні роботи, позбавлення волі з примусовими роботами, одиночне ув'язнення, тюремне ув'язнення та заслання [18]. Відповідно до цього передбачалося створення таких місць ув'язнення: *арештні та судові будинки* (maisons d'arrêt, maisons de justice) для утримання обвинувачених та підсудних; *кримінальні тюрми*: la maison de force, у яких відбували покарання у вигляді позбавлення волі з обов'язковими примусовими роботами; la maison de gêne для суворого одиночного ув'язнення (переважно для політичних злочинців); *будинки ув'язнення* (la maison de detention); *виправні тюрми* (la maison de correction) для правопорушників, які вчинили проступки, та неповнолітніх [8, с. 290; 19, с. 22].

Прихід до влади якобінців та режим терору, що супроводжувався масовими ув'язненнями «ворогів революції», унеможливили реалізацію вищезазначених тюремних проектів.

Лише у 1795 р. Директорія підпорядкувала тюремну адміністрацію МВС та уповноважила місцевих комісарів (майбутніх префектів) здійснювати моніторинг місць ув'язнення. Циркуляр від 5 лютого 1796 р. вказував на необхідність відкриття місць ув'язнення при кожній судовій установі, перебудови старих тюрем, облаштування лазаретів, створення гідних умов у в'язницях, роздільне утримання різних категорій арештантів тощо [20]. На початку XIX ст. було відкрито першу каторжну тюрму в м. Шербур (1802 р.) та центральну тюрму в м. Амбрен (1804 р.).

Подальші зміни у в'язничній системі пов'язані з ухваленням у 1808 р. Кримінально-процесуального та у 1810 р. Кримінального кодексів Франції. У першому містилися приписи щодо обов'язкового розмежування тюрем, арештних та судових будинків, які мали бути підконтрольні префектам та мерам; визначалися гарантії особистої недоторканності; передбачався обов'язковий контроль і нагляд за установами виконання покарань з боку суддів, префектів, мерів та комісарів поліції (розділ VII, глава II, ст. 603–614) [21]. Кримінальний кодекс 1810 р. доповнив систему тюрем, визначену у 1791 р., будинками муніципальної поліції, але не передбачав одиночні тюрми. Основними видами покарань, пов'язаними з позбавленням волі, були: серед кримінальних покарань – каторжні роботи (довічні та строкові), заслання, позбавлення волі з обов'язковою примусовою працею від 5 до 10 років; серед виправних – позбавлення волі у виправному домі (до 20 років) [22].

Після відновлення монархії у 1817 р. МВС намагалося нормативно ввести класифікацію тюрем, яка б відповідала системі покарань, та упорядкувати систему виконання покарань. Місця ув'язнення були розділені на *центральні* (каторжні й виправні), *департаментські* (арештні будинки при трибуналах, куди поміщалися обвинувачені у вчиненні проступків; судові будинки попереднього ув'язнення; виправні тюрми при департаментах для засуджених до виправного ув'язнення строком до 1 року, неповнолітніх, яких батьки помістили туди задля виправлення, та жінок, які займались проституцією), *муніципальні* (в яких утримувалися засуджені муніципальною поліцією, затримані по гарячих слідах) [8, с. 295]. Однак на практиці така класифікація не була реалізована. Поділу на каторжні й виправні тюрми не дотримувалися.

З утвердженням 1830 р. «Липневої монархії» французький уряд, усвідомлюючи проблеми з рівнем злочинності й відсотком рецидиву, започаткував реформи у сфері виконання покарання. 1834 р. пенітенціарну адміністрацію було повернуто у відомство МВС. На основі прогресивного зарубіжного досвіду у 1836 р. ухвалено рішення про перехід до режиму одиночного ув'язнення. Однак у подальшому воно гостро критикувалося, тому у 1853 р. МВС офіційно відмовилося від системи одиночного утримання.

Новий етап тюремної реформи розпочався у 1875 р. Наслідком роботи парламентської комісії з питань тюремного реформування став Закон від

5 червня 1875 р., що впроваджував обов'язковий режим одиночного утримання обвинувачених, підслідних та засуджених до позбавлення волі строком до 1 року й 1 дня, системою департаментських тюрем для відбування короткострокового ув'язнення і передбачав створення при МВС Ради тюремних справ, яка повинна була контролювати реалізацію приписів даного закону [23].

В'язничну систему Франції упродовж останньої третини XIX – першої половини XX ст. склали: підпорядковані МВС *центральні тюрми* (каторжні, виправні та каторжна пересильна), де утримувалися засуджені до позбавлення волі строком понад 1 рік; *департаментські тюрми* (арештні будинки, судові будинки попереднього ув'язнення й виправні тюрми) та *установи для неповнолітніх*, зокрема організовані 1850 р. землеробські колонії. В арештних будинках утримувалися впродовж 24 годин підозрювані у вчиненні злочинів, у судових будинках – обвинувачені та підсудні, у виправних тюрмах – засуджені строком до 1 року і 1 дня. Як правило, ці установи розташовувалися в одній будівлі чи комплексі будівель, лише в різних корпусах, і підпорядковувалися місцевим префектам. Нагляд за утриманням заарештованих і підслідних здійснювали судові слідчі та судді окружного суду, а засуджених – тюремна адміністрація та прокурори. Декретом 1907 р. у департаментах започатковано тюремні спостережні комісії, до складу яких входили представники префектури, суду, прокурор та педагоги [24].

Упродовж останніх десятиліть XIX ст. та на початку XX ст. активно йшла законодавча робота щодо регламентації процедури застосування умовно-дострокового звільнення (відповідний закон ухвалено 1885 р.), відстрочки виконання вироку та упорядкування діяльності департаментських тюрем. У 1911 р. тюремне відомство було передано у підпорядкування Міністерства юстиції, що стало переломним етапом у формуванні пенітенціарної служби Франції. В подальшому міністерство активізувало свою діяльність щодо підвищення фахового рівня тюремного персоналу, підготовки та відбору кадрів. У кінці 30-х років було змінено норми відбування покарання у вигляді каторжних робіт, зокрема впроваджено прогресивну систему відбування покарання «за ірландським зразком» та скасовано режим суворого одиночного утримання.

Наступний етап, що характеризується значною гуманізацією сфери виконання покарань, розпочався у 1945 р., після призначення П. Амора головою пенітенціарної адміністрації. Основою кримінально-виконавчої політики стала соціальна реабілітація засуджених. У 1958 р. було ухвалено нову редакцію Кримінально-процесуального кодексу, в якому регламентувалося питання відбування покарання (глава V). Деталізовані вони в Декреті від 23 лютого 1958 р., що фактично є основним кримінально-виконавчим законом. Даний декрет скасовував Закон про одиночне утримання 1875 р. та вперше передбачав створення посади судді з виконання покарань. Також 1960 р. внесено зміни до Кримінального

кодексу: каторжні роботи були замінені тюремним ув'язненням, позбавлення волі віднини застосовувалося у вигляді тюремного ув'язнення (строком від 5 до 20 років або пожиттєво) та виправного ув'язнення строком від 2 місяців до 5 років [9, с. 58].

Упродовж 60-х років XX ст. у Франції зводили нові тюремні комплекси. Наприклад, арештний дім на 3000 осіб Флері-Мерожи, що є однією з найбільших тюрем Європи. Також продовжували діяти центральні тюрми, відбування покарань у яких здійснювалося за прогресивною системою, що складалася з 5 етапів. Перший – це одиночне утримання. Після вивчення особи засудженого, його відносили до однієї з 3 категорій: ті, що підлягають виправленню, сумнівні та невинуваті. Залежно від категорії відрізнявся режим утримання. На другому етапі засуджені утримувалися відповідно до оборнської системи: вдень працювали разом, вночі перебували в одиночних камерах. Третя фаза передбачала надання певних пільг: можливість споживати їжу в загальній їдальні, брати участь у культурних та спортивних заходах тощо. Четвертий етап – це переведення у напіввільний режим із працею за межами тюрми та відвідуванням родичів, однак після робочого дня засуджені зобов'язані повертатися в установу. Останній етап – умовне звільнення за хорошу поведінку [10, с. 59]. Ця система була частково скасована 1975 р. [12, с. 122]

Суспільне невдоволення кримінальною політикою держави, низка заворушень у тюрмах упродовж 70-х років зумовили реформування пенітенціарної системи. В останній третині XX ст. утверджується ідея «нового соціального захисту» та «пенітенціарного виправного впливу» на злочинця [9, с. 59]. У 1975 р. організовано центри ув'язнення (*centres de détention*), в яких утримуються особи, засуджені до позбавлення волі на строк понад 2 роки. Основна мета діяльності таких центрів – ресоціалізація та соціальна адаптація засуджених.

З огляду на переповненість французьких тюрем (у 1981 р. було скасовано смертну кару) та незадовільний стан окремих з них, 1984 р. започатковано програму, в межах якої зведено нові пенітенціарні установи на 13 тис. місць. Їх будівництвом, подальшою експлуатацією, організацією виробництва, забезпеченням засуджених продовольством займалися приватні фірми. Однак держава забезпечувала охорону і нагляд у таких установах, а також реалізовувала різноманітні програми щодо реінтеграції засуджених [13].

В останні десятиліття тюремна система Франції змінюється відповідно до вимог Європейських пенітенціарних правил, широко застосовуються альтернативні види покарань. У 2007 р. на законодавчому рівні запроваджено посаду Головного контролера місць ув'язнення, який здійснює нагляд за дотриманням прав засуджених, умовами утримання у пенітенціарних закладах та щороку звітує про їх стан. У 2009 р. ухвалено новий Закон про тюрми (або Пенітенціарний закон) (*Loi pénitentiaire*).

Отже, правові та організаційні засади функціонування органів та установ виконання покарань Фран-

ції визначені у таких нормативно-правових актах: Кримінально-процесуальному кодексі 1958 р., Декреті 1958 р., що містить приписи щодо умов відбування покарання у пенітенціарних установах, Законі «Про застосування покарання» 1986 р., Указі про дисциплінарні покарання 1996 р., Пенітенціарному законі 2009 р., а також нормативно-правових актах Міністерства юстиції. В останні роки у Франції формується пенітенціарне право на базі судової практики, зокрема рішень національних судів та Європейського суду з прав людини [11].

Управління пенітенціарними установами Франції здійснює Дирекція пенітенціарної адміністрації у складі Міністерства юстиції. Директор призначається указом президента республіки за поданням міністра юстиції. Загалом в'язнична служба Франції охоплює: центральне управління, 9 міжрегіональних дирекцій та заморську місію, установи виконання покарань, службу адаптації та пробації, службу пенітенціарної зайнятості та Національну школу пенітенціарної адміністрації, що проводить навчання персоналу та його перепідготовку [16].

В'язничну систему Франції складають такі установи: арештні будинки (*maisons d'arrêt*); центри ув'язнення (*centres de détention*); центральні тюрми (*maisons centrales*); пенітенціарні центри (*centres pénitentiaires*); центри напіввільного режиму (*centres de semi-liberte*); центри полегшеного покарання (*centres pour peines aménagées*); виправні заклади для неповнолітніх (*établissements pénitentiaires pour mineurs*); медичний заклад Френ (*public de santé national de Fresnes*).

В арештних будинках перебувають затримані поліцією, підслідні та підсудні, особи, які чекають на розгляд апеляції, засуджені до позбавлення волі на строк не більше 2 років, а також особи, засуджені до позбавлення волі за несплату податків [12, с. 124]. Також до арештного будинку можуть бути переведені особи, у яких залишок строку відбування покарання не перевищує 2 роки. У Франції близько 80 арештних будинків. Більшість з них розміщується в центральних частинах міст у будівлях, яким понад 150 років і вони є пам'ятками архітектури, що суттєво ускладнює їх експлуатацію та підтримання відповідних умов.

Центри ув'язнення призначені для утримання засуджених до позбавлення волі на строк більше ніж 2 роки. Режим утримання в них повинен сприяти соціалізації засуджених завдяки роботі, навчанню, спеціальним програмам тощо. Створені ще на початку XIX ст. центральні тюрми використовуються для утримання осіб, що становлять значну суспільну небезпеку й засуджені до тривалих строків позбавлення волі. Нині у Франції функціонує 6 центральних тюрем, найстаріша з них відкрита ще 1811 р. Найсучаснішу *maison centrale Vendin-le-Vieil* поблизу Лілля введено в експлуатацію 2016 р. У перспективі планується закрити центральну тюрму Клевро, що розміщується на території абатства XVII ст. Натомість сектори суворого режиму будуть створюватися в нових пенітенціарних центрах. Такий центр фак-

тично об'єднує декілька установ. У різних секторах розміщено й арештний дім, і центральна тюрма, і центр напіввільного утримання. Зокрема, такий центр *Centre pénitentiaire pour hommes de Rennes-Vezin* 2010 р. відкрито поблизу м. Везен. З 28 пенітенціарних центрів Франції більшість містить арештні відділення, 8 мають дільниці суворого режиму (*maisons centrales*), 26 відділи позбавлення волі (*centres de détention*), 2 сектори напіввільного режиму.

У центрах напіввільного режиму та центрах полегшеного покарання найбільш ліберальний режим утримання. Перебування в них має на меті підготовку засудженого до звільнення. Особам, які в них утримуються, дозволяється залишати установу вдень задля роботи, навчання, лікування, вирішення побутових проблем тощо [13]. Однак встановлюються чіткі правила повернення до центру у визначений час. Такі центри більше схожі на невеликі готелі чи хостели.

В останні десятиліття в'язнична система Франції піддається гострій критиці. Колишній Головний контролер місць ув'язнення Жан-Марі Деларю, провівши 2010 р. інспекцію в'язниць та виправних закладів, серед основних вад системи виконання покарань назвав незадовільний стан приміщень, де утримуються засуджені, жорстоке поведіння засуджених один з одним та тюремним персоналом, незайнятість засуджених суспільно корисною працею та низький рівень і недоступність шкільної та професійної освіти у пенітенціарних закладах, тюрми з великою кількістю місць, що унеможливує індивідуальний підхід до кожного з засуджених з боку адміністрації [25]. Зусилля Міністерства юстиції, пенітенціарної адміністрації, судових органів та громадськості спрямовані на подолання цих негативних явищ.

Висновки. Отже, можемо говорити про формування французького типу пенітенціарної системи, що склалася під впливом пенсільванської та оборнської систем. Проте її основу складають національні установи виконання покарань, започатковані ще в кінці XVIII ст., зокрема, арештні будинки, виправні та каральні тюрми. У розвитку в'язничної системи Франції виділяємо три періоди: перший (1791–1875 рр.), другий (1875–1944 рр.); третій (з 1958 р. до сьогодні). Упродовж першого періоду відбувалося нормативне закріплення системи установ виконання покарань, їх розділення на центральні та департаментські. У кінці XIX ст. впроваджено систему одиначного утримання в департаментських тюрмах, процедуру умовно-дострокового звільнення.

Процес формування сучасної пенітенціарної системи розпочався у другій половині XX ст., що було зумовлено значною трансформацією кримінально-виконавчої політики, основою якої стала ресоціалізації засуджених. Починаючи з 1958 р., ухвалено низку нормативно-правових актів, що на сучасному етапі є основою пенітенціарного законодавства Франції. В'язнична система у цей період була доповнена центрами напіввільного режиму та полегшеного покарання, пенітенціарними центрами та центрами ув'язнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Фуко М. Наглядати й карати: Народження в'язниці / М. Фуко ; пер. з фр. П. Таращук. – К. : Основи, 1998. – 392 с.
2. Порівняльне кримінально-виконавче право: навч. посібник / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. – К. : Інститут кримінально-виконавчої служби, 2013. – 140 с.
3. Галкин М. Н. Материалы к изучению тюремного вопроса / М. Н. Галкин. – С.-Петербург, Типография II отделения собственной Е. В. Канцелярии, 1868. – 189 с.
4. Гернет М. Французские тюрьмы / М. Гернет // Право. – 1903. – № 49. – С. 2775–2780. – № 50. – С. 2840–2844.
5. Дриль Д. А. Ссылка во Франции и России (Из личных наблюдений во время поездки в Новую Каледонию, на о. Сахалин, в Приамурский край и Сибирь) / Д. А. Дриль. – СПб. : Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1899. – 70 с.
6. Зарудный М. Парижские тюрьмы / М. Зарудный // Журнал министерства юстиции. – 1862. – Т. 11. – Кн. 1. – Отд. 1. – С. 67–80.
7. Ламанский Н. Тюремное заключение во Франции / Н. Ламанский // Юридический вестник. – 1862. – Вып. 22. – С. 51–74; – Вып. 23. – С. 42–59; – Вып. 24. – С. 56–79.
8. Ткачев П. Тюремные во Франции, их историческое развитие и современное положение / П. Ткачев // Журнал министерства юстиции. – 1863. – Кн. XI. – С. 289–316.
9. Калинин Ю. В. Тюремная система Франции / Ю. В. Калинин // Правоведение. – 1978. – № 5. – С. 57–64.
10. Греков М. Л. Тюремные системы: состояние, перспективы: дис. ... кандидата юридических наук : 12.00.08 / Михаил Леонидович Греков. – Краснодар, 2000. – 195 с.
11. Де Суремин Ю. Конструкция французского пенитенциарного права как пример использования ресурсов европейского суда по правам человека теми, кто в него обратился / Ю. Де Суремин; пер. с фр. В. Д. Бурковой // Вестник Гуманитарного университета. – 2014. № 2 (5). – С. 15–19.
12. Меньших А. А. Уголовно-исполнительное законодательство Франции / А. А. Меньших // Журнал российского права. – 2008. – № 8 (140). – С. 118–127.
13. Слепцов И. В. Пенитенциарная система Франции (краткий обзор) / И. В. Слепцов // Уголовно-исполнительная система. – 2009. – № 2. – С. 39–42.
14. Тепляшин В. П. Французский тип европейских пенитенциарных систем / В. П. Тепляшин // Вестник Самарского юридического института. – 2016. – № 1 (19). – С. 65–71.
15. Жене Ж. Чудо о розе : роман / Ж. Жене ; пер. с фр. А. Смирновой. – Москва : Текст, 2012. – 380 с.; Vasseur V. Médecin-chef à la prison de la Santé / V. Vasseur. Le Cherche Midi, 2000. – 215 p.
16. Direction de l'Administration pénitentiaire [Электронный ресурс] – Режим доступу : <http://www.justice.gouv.fr/le-ministere-de-la-justice-10017/direction-de-ladministration-penitentiaire-10025/>.
17. Crétenot M., Liaras B. Prison conditions in France : European Prison Observatory / Marie Crétenot, Barbara Liaras. – Rome, 2013. – 50 p.
18. Code pénal 1791 [Электронный ресурс] – Режим доступу : http://ledroitcriminel.free.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_penal_25_09_1791.htm.
19. Тальберг Д. Г. Исторический очерк тюремной реформы и современные системы европейских тюрем / Д. Г. Тальберг. – Киев : Унив. тип., 1875. – 69 с.
20. Circulaire Du 5 Février 1796 [Электронный ресурс] – Режим доступу : <https://criminocorpus.org/en/legislation/textes-juridiques-lois-decre/textes-relatifs-aux-p/de-lancien-regime-a-la-restau/circulaire-du-5-fevrier-1796/>.
21. Code d'instruction criminelle de 1808 (extrait) [Электронный ресурс] – Режим доступу : <https://criminocorpus.org/en/legislation/textes-juridiques-lois-decre/textes-relatifs-aux-p/de-lancien-regime-a-la-restau/code-dinstruction-criminelle/>.
22. Code pénal de 1810 [Электронный ресурс] – Режим доступу : http://ledroitcriminel.free.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_penal_1810/code_penal_1810_1.htm.
23. Loi du 5 juin 1875 [Электронный ресурс] – Режим доступу : <https://criminocorpus.org/en/legislation/textes-juridiques-lois-decre/textes-relatifs-aux-p/de-la-monarchie-de-juillet-a-1/loi-du-5-juin-1875/>.
24. Тюремное устройство во Франции // Тюремный вестник. – 1910. – Приложение к № 11. – С. 1–36.
25. Гусев Д. Французская тюрьма – «ветхость, жестокость, бедность и унижение» // Преступление и наказание. – 2010. – № 5. – С. 58–59.